

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ІНСТИТУТУ ВІДВОДУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

В. В. Петрик,
адвокат, здобувач
Закарпатського державного
університету

Постановка проблеми. У методологічному плані важливо розібратися з тим, чи дійсно сукупність правових норм, які регулюють питання відводу, виступає правовим інститутом цивільного процесуального права, як заявляють про це окремі науковці [1, 139], та у чому полягає його сутність. Адже розробка проблеми правового інституту важлива не лише в чисто науковому, пізнавальному плані. Правовий інститут – основний структурний підрозділ галузі права, чого не можуть не враховувати законодавчі органи у своїй нормотворчій діяльності. Розвиток галузей права, вдосконалення законодавства повинні відбуватися через розвиток саме правових інститутів [2, 61–67], адже галузі права формуються безпосередньо виключно через правові інститути, а не через правові норми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цілісне вивчення інституту відводу в цивільному процесі України раніше не проводилося. Об'єктами дослідження були окремі нормативні сторони цього інституту, зокрема аналізувалися підстави відводу за суб'єктивним критерієм, порядок вирішення клопотань про заявлений відвід, можливість оскарження ухвали суду, яка вирішує питання про відвід, і т. ін. Можна виділити наукову роботу О. В. Колісник, яка вивчала підстави відводу (самовідводу) стосовно суддів у цивільному процесі України. Проте системного вивчення норм, які забезпечують відвід при розгляді та вирішенні цивільних справ, у рамках науки цивільного процесу не проводилося.

Метою цієї статті є визначення на підставі сучасних досліджень у сфері цивільного процесуального права поняття та сутності інституту відводу в цивільному процесі.

Термін «правовий інститут», або «інститут права», в юридичній літературі, мабуть, один з найуживаніших; проте до теперішнього часу він не отримав достатньої визначеності [3].

Природа і особливості правового інституту можуть бути правильно зрозумілі у тому випадку, якщо виходити з того, що інститут – така спільність норм-приписів, яка своєю чергою є елементом наступного, головного підрозділу – галузі права. З розглядуваної точки зору правовий інститут є базою, основою галузі права [4, 119].

Нааявні в літературі визначення правового інституту дають підстави зробити висновки, що під ним розуміють, по-перше, сукупність норм, яка покликана регулювати певну групу суспільних відносин у рамках галузі права; по-друге, складову частину, структурний підрозділ галузі права. У найширшому вигляді правовий інститут розуміється як щось середнє між нормою і галуззю права, що, природно, не відповідає ні теоретичним, ні практичним потребам [3].

Говорячи про ознаки правового інституту, які відособлюють групу правових норм в таке утворення, як правовий інститут, С. С. Алексєєв серед них виділяє такі, як єдність регулятивних особливостей, інтелектуально-вольовий та юридичний зміст [4, 123]. Під єдністю регулятивних особливостей розуміється те, що правовий інститут забезпечує самостійне та завершене регулювання певної сфери су-

Автор аналізує сукупність правових норм, які забезпечують відвід у цивільному процесі, резюмуючи, що вони утворюють правовий інститут цивільного процесуального права, який за своєю сутністю виступає загальним правовим інститутом.

Ключові слова: цивільний процес, відвід, правовий інститут, цивільне процесуальне право

спільних відносин. Інтелектуально-вольовий зміст правового інституту проявляється у тому, що йому притаманна фактична та юридична однорідність, тобто він виражається через специфічну групу понять, загальних положень та термінів. Юридичний зміст правового інституту виражається у тому, що група правових норм, які утворюють правовий інститут, повинні об'єднуватися єдиною правовою конструкцією. В. С. Якушев вказує, що більшість правових інститутів закріплюються у вигляді самостійних структурних підрозділів кодифікованого нормативного акта – глави або розділу [2, 66–67].

Норми, що регламентують відвід у цивільному процесі, відособлено містяться у кодифікованому нормативно-правовому акті, зокрема Цивільному процесуальному кодексі України в главі 3 першого розділу. І хоча глава, що містить норми про відвід, називається «Склад суду. Відводи», це не означає, що мова йде не про відособлений структурний підрозділ, оскільки неналежно сформований склад суду є передумовою для реалізації права на відвід у цивільному судочинстві. У вказаному розділі 3 компактно зосереджені правові норми, які регламентують певну сферу цивільних процесуальних відносин – відвід судді (народного засідателя), секретаря судових засідань, експерта, спеціаліста, перекладача. Мало того, можна говорити про наявність специфічної термінології, яка характеризує цю групу правових норм: «відвід», «самовідвід», «підстави відводу», «наслідки відводу» тощо.

Отже, якщо виходити із загальних положень теорії права, то можна зі впевненістю констатувати, що перед нами є стійка група правових норм, які органічно об'єднані у таке утворення, як правовий інститут.

Водночас висловлюється точка зору, що неможливо виокремити які-небудь загально-правові критерії, на підставі яких можна виділити у будь-якій галузі права такі утворення, як правовий інститут. Критикуючи такий критерій розмежування правових інститутів у теорії права, як однорідність суспільних відносин [5, 562], О. С. Йоффе слушно зауважує, що таке визначення правового інституту через невизначеність основної ознаки, яким характеризується інститут, – предмета правового впливу, слід вважати незадовільним [6, 54]. Дійсно, поки не буде визначено, на підставі якого критерію однорідні суспільні відносини поділяються на певні види, не можна вирішувати, чи належить ця сукупність правових норм до такого поняття, як правовий інститут. І це питання слід вирішувати в рамках кожної галузі права окремо, адже однорідні суспільні відносини безпосередньо впливають з предмета

регулювання галузі права.

З вказаною точкою зору можна погодитися, але тільки у тому аспекті, що критерії поділу галузі права на правові інститути, якщо це впливає на їх виокремлення, повинні формуватися виходячи з галузевої приналежності цих інститутів.

Розглядаючи утворення та класифікацію інститутів цивільного процесуального права, Ю. К. Осіпов вказує, що не будь-які групи правових норм необхідно об'єднувати під поняттям правового інституту, а потрібно керуватися певними критеріями при вирішенні цього питання [7, 54]. Далі учений пропонує в основу поділу цивільного процесуального права на інститути взяти класифікацію регульованих даною галуззю права суспільних відносин, яка б відображала у своїй основі діяльність суду по застосуванню норм матеріального права [7, 136]. Ось чому класифікація цивільних процесуальних відносин за стадіями цивільного процесу виступає підставою для об'єднання норм цивільного процесуального права у правові інститути. Тому можна виділити інститут порушення цивільної справи, інститут підготовки справи до судового розгляду, інститут судового розгляду справи та її вирішення по суті, інститут перевірки законності та обґрунтованості судових рішень тощо.

За таким підходом неможливо виділити інститут відводу, адже він в окрему стадію не виділяється. Проте, як влучно зазначив С. С. Алексєєв, формування правового інституту підпорядковане ряду системоутворюючих факторів, оскільки правові інститути охоплені процесом спеціалізації [4, 136]. Ось чому для виокремлення інституту відводу у цивільному процесі за галузевими критеріями потрібно розглянути класифікацію процесуально-правових інститутів у цивільному процесі, у першу чергу на загальні та спеціальні.

Визначення загальних та спеціальних правових інститутів у цивільному процесуальному праві дає Ю. К. Осіпов. Зокрема, під *спеціальними правовими інститутами* цивільного процесуального права слід розуміти сукупність правових норм, які регулюють відокремлені види однорідних суспільних відносин за стадіями (ними є, як вже вище було зазначено, інститут порушення справи, підготовки справи до розгляду і т. ін.). Щодо *загальних правових інститутів*, то під ними слід розуміти групу правових норм, яка регламентує загальні сторони, які притаманні не окремому процесуальному правовідношенню, а всій їх системі по конкретній справі як цілому. Інакше кажучи, якщо спеціальні правові інститути регулюють ті сторони однорідних суспільних відносин, які є особливими, то загальні правові інститути – ті сторони, які є у даних однорідних відносинах

загальними [7, 55; 7, 59].

Якщо вказаний вище матеріал стосовно критеріїв виділення правових інститутів у цивільному процесуальному праві екстраполювати на групу правових норм, які регламентують питання відводу у цивільному процесі, то очевидно, що перед нами постає саме правовий інститут, причому загальний, а не спеціальний.

Основним змістом цивільних процесуальних відносин є діяльність суду із застосування норм права, у першу чергу норм матеріального права. Оскільки ця діяльність проходить у певній послідовності, процесуальні відносини по кожній цивільній справі, залежно від найближчої процесуальної мети, об'єднуються у певні групи (види), утворюючи стадії цивільного процесу. Наприклад, метою стадії порушення цивільної справи є винесення спору про право на офіційний розгляд, метою стадії підготовки справи до судового розгляду є спроба врегулювати спір до початку вирішення справи по суті, а якщо це не вдалося, то створити умови для правильного та своєчасного розгляду справи, і т. ін.

Але разом з тим кожній з даних стадій притаманні певні загальні сторони, які проявляються у рамках розгляду всієї цивільної справи, незалежно від виду однорідних відносин. Зокрема, до таких загальних сторін, що проявляються у будь-яких видах цивільних процесуальних відносин, можна віднести інститут процесуальних строків, оскільки будь-які цивільні процесуальні відносини взяті у часові рамки; інститут цивільної процесуальної правосуб'єктності, оскільки жодна система правовідносин у рамках розгляду цивільної справи не може обійтися без певних суб'єктів, кожен з яких виконує своєрідну роль у справі; інститут підвідомчості, оскільки спір про право (вимога про видачу судового наказу, встановлення юридичного факту) є загальним об'єктом системи цивільних процесуальних правовідносин, у тому разі, якщо суд має відповідну компетенцію на їх вирішення, і т. ін.

Питання відводу (самовідводу) суддів (народних засідателів), секретарів судового засідання, експертів, спеціалістів, перекладачів є загальними, оскільки їх можна вирішити на будь-якій стадії цивільного процесу, а враховуючи те, що ці питання узагальнено вирішуються у рамках всієї цивільної справи, можна говорити про те, що відвід у цивільному процесі виступає не просто правовим інститутом цивільного процесуального права, а загальним цивільним процесуальним інститутом. Він посідає своєрідне місце у системі цивільного процесуального права.

Розглядаючи юридичну природу загального правового інституту, В. С. Якушев указує, що він

не має предмета правового впливу; оскільки у різномірних відносинах завжди є загальні моменти, тому і виникла необхідність у цих загальних інститутах. На прикладах з цивільного права він у подальшому виводить їхню службову роль, оскільки вони покликані забезпечити нормальний розвиток майнових та немайнових відносин (визначають процедуру та умови укладення акта купівлі-продажу, надання послуг і т. ін.) [2, 63–64].

Зі вказаною точкою зору важко погодитися повністю.

По-перше, загальні правові інститути мають свій предмет правового впливу, який виражається у наявності певної ділянки суспільних відносин, що їх він покликаний регулювати. Правда тут одразу слід відзначити, що в теорії цивільного права та процесу науковці розрізняють такі терміни, як «правовий вплив» та «правове регулювання». Зокрема, С. А. Якубов вказує, що «правовий вплив» визначає регулювання суспільних відносин на майбутнє (тобто показує ті відносини, що мають бути чи повинні бути врегульовані), а «правове регулювання» – це вже існуючий вплив норм права на суспільні відносини; «правовий вплив» проявляється з моменту видання нормативно-правових актів, а «правове регулювання» з моменту настання юридичного факту, описаного нормою права [8, 11–13]. З таких позицій правовий вплив є більш широким поняттям, ніж правове регулювання. Але В. С. Якушев, говорячи про предмет правового впливу, фактично має на увазі власне предмет правового регулювання, оскільки це з очевидністю впливає з тих прикладів, що їх він згодом наводить і які були нами вище проілюстровані.

С. С. Алексєєв, характеризуючи загальні правові інститути, виділяє серед них загальнозакріплюючі, що «виводять за рамки» єдині моменти, які стосуються ряду відносин, і входять до загальних положень кодифікованих актів [4, 144–145]. Далі через аналіз предметних та функціональних правових інститутів він вказує, що загальнозакріплюючі інститути за своєю суттю – це найбільш загальні функціональні інститути, які здійснюють «наскрізне» регулювання окремої операції у правовому регулюванні, що стосується багатьох різновидів даних відносин [4, 144; 4, 142]. Причому якщо функціональні правові інститути розглядати ізольовано, то кожен з них має свою ділянку суспільних відносин [4, 143].

Інститут відводу, окрім того, що він виступає загальним правовим інститутом, має характеристики функціонального інституту, що здійснює «наскрізне» регулювання відводу у цивільній справі на будь-якій стадії цивільного процесу.

Замість того, щоб це питання регламентувати у кожній стадії, законодавець виділив його в окремий розділ кодифікованого акта, показавши таким чином більш високий рівень юридичної техніки та більш високий ступінь спеціалізації цивільного процесуального права. Адже його регламентація на кожній стадії цивільного процесу знизила б технічну досконалість кодифікованого акта.

По-друге, якщо говорити про службову роль загальних правових інститутів, то такий підхід відводить їм другорядну роль поряд із спеціальними інститутами. Проте важливість положень багатьох загальних правових інститутів є такою, що вони отримали розгорнуте закріплення в одному або декількох нормативно-правових актах з метою чіткої фіксації тих правил поведінки, без яких неможлива регламентація певних однорідних відносин у спеціальних правових інститутах. А в ряді випадків саме положення цих загальних правових інститутів має вирішальне значення для суб'єктів правовідносин. Зокрема, якщо особа пропустила строк позовної давності і на цей аспект звернула увагу суду сторона відповідача, то в рамках цивільної юрисдикції особа позбавлена будь-якої можливості захищати свої права та інтереси в судовому порядку. Таким чином, значення інституту позовної давності у правовому спорі виступає на перше місце і відводити йому другорядну роль у правозастосовному процесі навряд чи виправдано.

В цілому, якщо брати до уваги загальні правові інститути у цивільному процесуальному праві, то

їх роль впливає з основних завдань цивільного судочинства – забезпечити справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ (ст. 1 ЦПК України). Ось чому загальні правові інститути цивільного процесуального права, такі як інститут відводів, інститут процесуальних строків, інститут судових витрат, інститут підвідомчості і т. ін., мають забезпечувальний характер, оскільки вони пов'язані з реалізацією загальних принципів цивільного процесу. А тому відводити їм другорядну роль, враховуючи те, що деякі з них закріплені у загальних положеннях кодифікованих актів, як, наприклад, інститут відводу, навряд чи виправдано.

По-третє, враховуючи те, що правові інститути складаються з правових норм, то, як і останні, вони мають регулятивні функції, що виражаються у їх впливі на певну сферу суспільних відносин. Неможливо здійснювати регламентацію неіснуючого. Ось чому *a priori* будь-який загальний правовий інститут має предмет правового впливу, незважаючи на те, що він виступає складовою частиною однорідних відносин, які регламентуються спеціальним правовим інститутом.

Висновки. Таким чином, сукупність правових норм, які регламентують питання відводу в цивільному процесі, виступають правовим інститутом, який є загальним та функціональним інститутом, що має свій предмет правового впливу, який є складовою частиною однорідних відносин, що регламентуються за стадіями цивільного процесу спеціальними правовими інститутами.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Колісник О. В. Суд як суб'єкт цивільних процесуальних відносин : дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Колісник. – Харків, 2008. – 224 с.
2. Якушев В. С. О понятии правового института // Правоведение. – 1970. – № 6. – С. 61-67.
3. Ефимцева Т. В. К вопросу о понятии правового института // Российское право в Интернете. – 2010 (04) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rpi.msal.ru/prints/201004_21efimtseva.html
4. Алексеев С. С. Структура советского права. – М. : Юрид. лит., 1975. – 264 с.
5. Марченко М. Н. Теория государства и права : учеб. / М. Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби; Изд-во Проспект, 2004. – 640 с.
6. Иоффе О. С. Структурные подразделения системы права (на материалах гражданского права) // Ученые записки ВНИИСЗ. – Вып. 14. – М., 1968. – С. 45-60.
7. Осипов Ю. К. Понятие институтов гражданского процессуального права // Правоведение. – 1973. – №1. – С. 54-60.
8. Якубов С. А. Субъекты советского гражданского процессуального права / С. А. Якубов. – Ташкент: Изд-во ФАН Узбекской ССР, 1973. – 261 с.

Петрик В. В. Понятие и сущность института отвода в гражданском процессе

Автор анализирует совокупность правовых норм, которые обеспечивают отвод в гражданском процессе, резюмируя, что они образуют правовой институт гражданского процессуального права, который по своей сущности выступает в качестве общего правового института.

Ключевые слова: гражданский процесс, отвод, правовой институт, гражданское процессуальное право

Petryk Vitaliy. The concept and essence of challenge's institute in civil proceedings

The author examines the complex of legal norms that provides the challenge in civil proceedings, and summarizes that it forms the civil procedural law legal institute which essentially acts as general legal institute.

Key words: civil proceedings, challenge, legal institute, civil procedural law